

ЈЕДНО НАМЕСНИШТВО

1868—1872

О Д

ЈОВ. РИСТИЊА

IS=46019655

БЕОГРАД
Истамарија Љуб. Ј. Бојовића
1894

БИБЛИОТ
 Библиотека за проучавање историје
 Природно-историјског парка
 ЦЕТИЊЕ

Пре свега треба да објаснимо повод овим листовима и задатак, коме су они намењени.

При крају 1892 године изашла је једна брошура, која носи име: „*Два Намесништва*.“ Писац јој је г. Милутин Гаранинин. Као што се види из сваке врсте нене, писац би хтео историјски да оцени ова два периода нашега најновијег државног живота. Ну, ако се и може, са гледишта историјског, говорити о првом Намесништву, јер га од нас дели време од 20 и више година, не може се то исто рећи и о другом Намесништву, које онда, кад је брошура изашла, није било прошлости, но садашњост. О садашњости може се говорити са сваког другог гледишта, али никако и са гледишта историјског.

С тога ћемо се ми, бацајући поглед на ову брошуру, зауставити на њој само онолико, колико она обухвата време и рад првога Намесништва, које је трајао од 20 јуна 1868 до 10 августа 1872.

О другом Намесништву нећемо говорити ни за то, што писац оснива своју оцену на самим претпоставкама, а нигде не износи доказа. Једна је претпоставка, да је сав јавни живот Србије упућен био на основу „тајних уговора закључених између краља Милана и Краљевског Намесништва“, а друга је претпоставка, да је рађено на основу „тајних уговора закључених између Краљевскога Намесништва и радикалне владе.“ Ну писац те уговоре не износи. Једини акат потписан

БИБЛИОТЕКА ИСТОРИЈСКОГ ПРИРОДНО-ИСТОРИЈСКОГ ПАРКА

ПОДГОРИЦА

Inv. br. 3878/2010

3878

између краља Милана и Краљевског Намесништва предан је јавности 1891 у „Српским Новинама“ (број 12), а то није никакав „тајни“ уговор, но прост записник о предаји дужности.*)

Питали смо се ми, а морао се питати и сваки други чита-лац ове брошуре, каква је смер могао имати пред очима *писац њен*.

Чује се мипљеве, да је писац имао и ту намеру, да покривено преузноси владавину, у којој је његов отац имао животога учешћа као председник министарства. Ну, ма да је Илија Гарашанин, својим талентом, својим искуством и својом оданом државној служби, био за 6 година користан суррадину кнеза Михаила, он је био само суррадиник; и ако је рад његов био пун утицаја, он није био ни вођ, ни иницијатор. Писац је давао кнез Михаилу, који се није ни мало устезао, да то отворено исповеда. Тој исповести он је дао најформалнијег израза у једноме писму, које је писао 6 јануара 1868 грофу Стакелбергу, царско-руском посланику у Бечу, говорећи:

„*Зна се, да је пређашња година, које су претходиле по-вртку мога покретнога оца у Србију, моја сурота оградина била разбојаште тубија утицаја, који су коначно сурецили развитак земље, која беше без снаге и моралне и војне, а међу тим тај човек (Гарашанин), за којим жале у Петрограду, беше скоро не-престано на челу тадашње владе..... Ја сам био тај, који сам без оклевета уставово народну војску, која данас задаје страх у Цариграду, а испуњава наредњем српски народ и остале Словене, који га окружавају. Да то учиним, ја сам тражио савета једино у мојим патристским осећајима, а ово осећање мислим ја по-зајмио ми у кога од мојих министара (нати је Гарашанин био*

*) Пона је већ не једна од многих препостављана пишчевих. Он је, у својем листу „Виделу“, годинама доказивао, да је остатак краља Милана решена у Аустрији на свестану његовом са Ристичеком. Ну овај, са свим случајним свестанк био је у августу 1888, а краљ Милан најавио је у писму, које је публиковано у Париском листу Temps — у 4/16 марта 1893 да је Ристичека посетити у своје намере о оставци тек у Октобру 1888 године. Међу тим и тај датум није тачан. Ристичека је о намери краљевој дознао први пут 4 децембра 1888.

у државној служби, кад је народна војска уставовљена). Ја сам њима показао пут, којим је требало ићи. Спољашњи ште-тни утицаји савршено су престали у земљи; њена морална снага добила је полета и сајузила се са развитком снаге војне.“*)

Па шта је дакле хтео писац да постигне овом брошуром, кад нам он у њој ништа друго не износи но оно, што смо већ имали прилику да читамо скоро сваки дан у његовом органу „Виделу“? Што је хтео да постигне „Видело,“ то сад тражи да постигне и брошура, која је из „Видела“ покупила и испрдила све тенденције, све нападе, сва изопачавања и свекодиго фалсификоване историје, а у очекидној намери, да се отресе и опере *седмодешња владавина писца брошуре, Милутина Гарашанина*.

„Нијесмо се ни надали непристрасном мипљену од вођа једне странке, који је у партијскијем борбама много учествовао. Има заиста непристрасности“ — вели о овој брошури задарски лист „Српски Глас“, који се држи ван српских партија (бр. 2 од 1893.). Да, има непристрасности; сва је брошура овејана непристрасност. Ту непристрасност не откривају ни они општи погледи, које писац баца на Намесништво као на уставову. Он није ваља да ни имао претензију, да пише расправу о државном праву, кад је писао једну тенденциозну брошуру. Установа Намесништва налази се предавиђена у свима уста-вила монархијских држава. Ни наука, ни искуство не сма-трају ту уставову као благодет, но као нужду, која има за-датка, да одржи непрекинут конач престолог наследства. Психологија Намесништва не може бити у Србији другачија, него што је у другим државама. Ако је овај део брошуре, који говори о Намесништву, имао бити неки спесијел евидиционис, онда је он промашно свој задатак. Он не садржи ништа друго, но голе фразе и опште познате поставке. Читавцу је тешко

*) Илија Гарашанин остаје свакојаким учесником дивизије у повиди историје Србије.

проћи кроз ону мећаву реч, које се тако провлаче и понављају, да им се не може краја догледати. То што се може рећи о уводу, вреди и о целој брошури. Понављају нема краја, речима и фразама нема меће и разбора.

Осоро сва питања, која аутор покреће у овој брошури, била су више по један пут расправљана јавно, у штампанишој, у току последње четвртине века. О њима су се слушале критике из истих кругова, којима писац припада, тако, да онај, који је пратио догађаје за прошлих двадесет и пет година, или читао оцену догађаја за то време, не може у брошури Милутина Гарашанина наћи ништа, што се већ не би било читало у њиховим органима. Та метода понављања могла би се правдати једино тиме, ако би писац хтео узимати у оцену одговоре и реплике, које су се слушале у расправљавану поставака и напомена, које он понавља; ну он и то не чини, по свој прилици за то, што круг његова знања почиње тек од онда, кад је он лично стао на јавну pozornицу. Његова се прошлост тиче само у колико служки његовој тенденцији, а основа прошлости њему није ни потребна. Његова је максима: што човек мање зна, то је сигурнији у своје последице. Максима је погрешна, јер ако писац зна мање, лако се може наћи други, који ће знати више, па онда тим горе за њега и за задатак, који је он себи поставио.

Отуда долази, што ми, у место објективне и зналачке критике једног периода српске историје од двадесет и пет година, видимо у овој брошури површност и уображено раметрање; у место историјске дубави ка истини, видимо расправљену страст мрзости, којој писац жртвује и саму своју отаџбину, описујући је најцрним бојама, убијајући јој углед и увећајући Србину читаоцу осећање очајања. У место хладног суђења и дубљег истраживања узрока, из којих су потекли догађаји и појаве, ми видимо журналистичку обест и површност; видимо отпугнути акат скоро противу свију трудбеника за 25

година јавнога живота Србије. И кад међу њима не видимо највећег грешника, ми онда нисмо ни мало у двоумници о крајњем смеру, који је писац ове брошуре имао пред очима. (Окривљујући све друге, очевидно је, да је он тежио на то, да затрпа своје рођене недаће, своје неуспехе и свучколикунесрећу, којом је за време своје седмогодишње владавине покрио Србију и њен државни углед.

Што рекосмо, ево идемо да докажемо актима и фактима.
у Београду 1 маја 1893 *)

*) Као што се види, ови су листови били готови још у мају 1893, али их до сада нисам могао предати у штампану за то, што сам неколико дана био на путу изван земље, а кад сам се вратио, ја сам подужије боловао. Појмава оних листова нема дакле никакве везе са дневним догађајима наше земље.

Народни задатак Србије улази у ред главних предмета, којима се бави брошура.

Доктор тврди, да се Србија 1868 нагазила у очи рата, који је кнез Михаило намеравао да поведе за осветарење српске народне мисли. Све је било спремно, што се спремити имало за тај задатак. И кад су још пре те године кнезу Михаилу понуђени градови српски, његова се влада размисљала, да ли да их прими, а да не поремети општи план о великој мисли народној. Међу тим, кад је вета снашла смрт од убилачке руке, Намесништво је убило његову мисао, скренувши пажњу народу на унутрашње реформе.

Кoliko је у овим речима поставака, толико је у њима заблуда; толико је незнања у опште, и непознавања свију ових поставака на по се.

И ми спадамо међу оне, који високо поштују правац спољашње политике неумрлога Кнеза; али ће сваки своје поштовање најбоље одати његовој успомени, ако се буде трудио, да верно и тачно износи његова дела и његове намере, кад већ о њима хоће да говори. Не, 1868 није Србија стајала на прагу рата. Могле су бити неке појаве, које су неке и необавештене људе могле наводити на такве закључке. Али су обавештени знали, да је акција Србије тада била одложена на неодредено време. Ми нећемо овде износити стање међународних одношаја у Европи, које се развило после рата

I

између Немачке и Аустрије 1866 год. Сваки посматралац тадашњих догађаја могао је брзо увидети, да су догађаји оне године морали имати јакога утицаја на равнотежу Европску. Оснажење Немачке и суревњиви погледи Француске на њу дали су нов правац политици Наполеона III, који се омах у идућој години састаје у Салцбургу са царем аустријским. Кнез Михаило, враћајући се са светске изложбе из Париза, зауставља се на своје имању у Иванци, и ту прима посету грофа Андрашија, тадашњег председника угарскога министарства. Говорило се омах, да је на томе састанку било речи и о неком споразуму, по коме Аустро-Угарска не би имала никаква приговора, ако би кнез Михаило, ма којим начином, задобио Босну и Херцеговину за себе, ну са искључењем онога дела ових покрајина, који се простире до Врбаса. Тај део тражила је за себе Аустро-Угарска, да задовољи Хрватску. Ми не можемо на себе примити одговорност за претпоставку, да је састанак у Иванци имао утицаја и на правац кнеза Михаила; али знамо поуздано, да је гроф Андрашије уверавао кнеза Михаила, како је Наполеон III у Салцбургу нудио Аустрији Босну и Херцеговину, али да му је понуда одбијена. Угарски министар-председник одговорио је францускоме цару, да је аустро-угарски брод тако претоварен, да би само још један товар довољан био, па да брод потоне. Знамо такођер поуздано, да су на састанку у Салцбургу утврђени, између Француске и Аустрије, неки заједнички погледи на источну политику, који, разуме се, нису могли ићи у прилог покрету источних народа. На крају 1867 ми већ видимо, где представници Аустријски и француски заједнички подижу протест у Београду противу оружјања Србије. После приличног броја година, Наполеонова влада, догле наклона хришћанским народностима на Истоку, сад почиње окретати фронтат противу њих. Кад је кн. Михаило, у једном писму, додирнуо овај корак, гроф Стакелберг одговори му да «*ови-*

жност ствари лежи у сагласности између *Париза и Беча*”, и позива га, да размисли, да ли та сагласност не говори за **“Одагање акције.”**

Тај исти позив угућује гроф Стакеберг кнезу Михаилу и поводом војних припрева Србије. Да се увери о стању и вредности своје војне спреме. Кнез је тражио 1867 од Русије, да му пошаље неколико стручних људи, који би оценили војне материјале и личну спремност српске војске. Суд ових стручника није био са свим повољан. Они су нашли, да се војне спреме врше *“по некој системати, која је више полагала на привидност, но на судитицу ствари.”* Умножаван је број топова, који би могли произвести неко дејство у арсеналу, али би за рат остали бескорисни, јер нису имали довољно ни муниције, ни коња, ни обучених људи. Русија је влада изјавила, да јој стање наше спреме улева зебњу за успех наших војних мера; она је саветовала српској влади, да усвоји, у својој војној организацији, *размере уже, али коментарије и технички потпуније.* Не мислите, Господару, писао је 18 дек. 1867 гроф Стакеберг кнезу Михаилу, не мислите, да се тако држи само у Петрограду, јер је такве исте зебње изразио једноме моме пријатељу, у месецу августу, и пуковник Монден, човек, који зна ваш језик, познаје вашу земљу, па је био ожагошћен извештајима које је добијао. Очеvidно је, да има неки органски недостатак у вашој административној машини, на који треба метнути прст.”

Ове војне припреве у Србији далеко су биле од стања, које предлаже писац брошуре *“два Намесништва”*, тврдећи, *“да је 1868 за рат било спремно све, што се спремили могло.”* Далеко од тога, стање војне спреме у Србији улавало је толике зебње руској влади, да гроф Стакеберг и тим поводом саветује кнезу Михаилу, да *одложи акцију и да сачека прилику каквога европског вавилета.* (18 дек. 1867.)

Под јесен те исте године ми видимо, да се у Србији мења министар-председник, и да у тој промени узима иницијативу сам кнез Михаил; видимо, да је Русија том променом незадовољна, и да кнез Михаил објашњава промену писмом управљеним грофу Стакебергу, које смо напред додирнули.

Ми не ћемо изводити позитивне закључке из свију ових појава у погледу на политички правац кнеза Михаила; али не можемо а да не изнесемо не малу вероватност, да ови догађаји нису могли принети, да се на Балкану ускори акциона политика кнеза Михаила.

Ми ћемо се ограничити на позитивне чињенице, које су тада владале на балканском земљишту, уверени, да ћемо тим путем рачунати са поузданим цифрама, а да се не тубимо у констелацијама опште европске политике.

Ми смо уверени, да се кнез Михаил не би био ни заставио у 1867 год. на градовима, да је било услова за акцију на Балканском полуострву. Није њему градове нико ни “наудио,” него их је он сам захтевао, по што се уверио, да хришћански народи на Балканском полуострву нису били спремни за акцију. У Бугарској није било никакве организоване снаге, није било никаквог уређеног центра, који би могао примити на себе одговорност, коју треба да носи један савезник. Сав је бугарски народ био грађа, која би у рукама турских господара својих могла пре да послужи противу оне идеје, за коју би Србија развила заставу. Речка, после Црне Горе, најозбиљнији савезник Србије, надалила се у стању, које јој није допуштало никакву акцију. Сва њена снага била је апсорбована устанком крпшким, а у краљевини је још владало расуло, које беше заостало иза преврата извршеног 1862. Не можемо а да се не чудимо, што писац брошуре, нагдашњи министар, који је управљао и спољашњим одношајима Србије, не познаје ништа, што је, бар последњих година, изнесено на јавност о догађајима, које он претреса, па их оцењује и пресуђује. Шта су рекли атински

прваци и државници српском изасланику под јесен 1866 о неспособности Грчке да уђе у акцију; како је Кумунадурос учлнвивао Србију, да ступи у споразум са хетеријама грчким, по што влада грчка нема средстава за акцију; како се услед тога одговора кнез Михаило одлучио, да пиште српске градове од отоманске порте — све је то забележено и пре-
дато јавности.*)

Увидевши, да је Србија усамљена на Балканском полуострву за акцију, јер немађаше способних савезника, изузимајући Црну Гору, кнез Михаило решио се, да ослободи Србију од посада турских, уверен, да тим кораком не само неће ослабити свој план за будућност, него да ће га, на против, оснажити из лако појмљивих разлога. Кнез Михаило, сâм лично, није се ни мало устезао, да тај корак учини. Шта више, имамо разлога веровати, да је пре него што је формално положено питање о градовима, и његова околина вољна била приступити решењу питања о српским тврђавама, задовољивши се и *мањом* мером уступака од стране портине, па тек, у тренутку пресудног саветовања, показало се неко колебање, и то не код кнеза Михаила и његове целе околине, него једино код председника тадашње владе. У књизи „*Спољашњи одношаји Србије новјег времена*“ налазе се за то формални и непобитни докази. Ту се налази у целини писмо председника министарства Илије Гарашанина, у коме он (15 фебр. 1866) извештава Заступника српског у Цариграду, да је влада намерна својски да поради на томе, „не би ли се могли створити изгледи за порушење *бар остала три зграда, осим београдскога*, па ако се нађе за то могућности, лако може бити, да би се Господар склонио поћи у Цариград.“

Ово је саопштење изазвало представку, коју је српски Заступник учинио (2 марта 1866) својоме министру, да га одврати

*) Спољашњи одношаји Србије новјег времена. Написао Јов. Ристич, две књиге. Београд 1887.

од намере, да износи минимум српских захтева. Ту, поред осталог, стоји: „Решивши питање о мањим градовима, а оставивши Београд, ми бисмо свели захтевања на мањак, ослабили бисмо своје тежње и изгубили мах, да се за главно питање обратимо. Пре две године ми бисмо сагласни, да бисмо ослабили своје претензије на град, ако бисмо захтевали, да се поруши онај део његов, што се зове „*полумесеџ*“; тај би исти последак имао и захтевање, да се поруше мањи градови, а жртва би за нас била неизмерна!“

„Ја, заиста, сматрам долазак кнежев у Цариград као жртву, јер шта би он мање и значио, кад ми, нарочито после догађаја од 1862, долазећи у Цариград, подижемо, или боље рећи, одржавамо цену опадом муслманству; кад подижемо његов кредит, који је већ толико пао, да је са зајмовина дошао до краја! Тешко ми је и помислити, да бисмо ми могли учинити тако огроман корак по што по то, и да се на развалине шабачке, следеревске и фетисламске може свести мисија кнеза Михаила! Може бити да се ја варам, али и кад се варам, надам се, да ми се не ће замерити, што мислим, да би пут за ову цену био за Његову Светлост понижење, а за Србију оставка на свој програм.“

У току априла буде извештен српски Заступник у Цариграду, да кнез Михаило шаље Јована Мариновића, председника државног савета, у Париз и Лондон, да тамо објасни нашу потребу и опиша расположење ових кабинета. Он је у Лондону предао меморандум, у коме је говорио о *свима* градовима, *на и о Београду*. Али, докле је он још у Лондону био, Порта је примила од свота посланика извештај, да је Мариновић учинио на енглески кабинет утисак, да би се Србија „и мањим градовима задовољила.“

Обећања, која меморандум даје Порти, као ударје за градове, нису ни мало утешна за народни понос српски. И данас морамо, са болом у души, да се чудимо, како се могло

и обежавати, да ће се број српске народне војске оградити, да ће Кнез Михаило доћи у Цариград да Султану учини подворање и да ће се Србија обавезати, да не ће тежити својој независности, но да ће, на против, моћи примити на себе обавезу, да ће, у напредак, кнезови српски бити дужни да иду у Цариград, да поднесу своје подворне султани, што по својим повластицама не морају чинити. И тај докуменат предан је такође јавности, и њега игнорире Милутин Гарашанин. Ето, са колико познавања свога предмета пише аутор о великим и значајним питањима, која претреса и оцењује! Далеко од тога, да се устезке примити „понуђени” му Београд, кнез Михаило под јесен 1866, чини формални корак, да Београд категорички од Порте захтева. И то његово писмо нагази се такође предано јавности и у Српским званичним новинама 1867.

Ништа се нису биле замениле примике на Балканском полуострву 1868, кад је аликвачка рука угасила живот том великом Кнезу српском.

Једина промена или измена била би у томе, што је та година затекла савезни уговор закључен између Србије и Грчке, о коме су се преговори почели водити још 1861, па се, због питања о Македонији, није могло доћи до каква споразума све до августа 1867. И то је једини уговор, који је закључен после добитка градова, а уговори закључени са Прном Гором и Румунијом потписани су пре овога догађаја, а не после, као што тврди писац брошуре.

И кад се узме у обзир, да се у Грчкој није стање било ни мало поправило, и да је њена снага још и 1868 била у критском устанку ангажована, онда је јасно, да је Грчка за то и закључила уговор са Србијом, што је била изненађена успехом Србије у градеком питању; хтела је да јој веже руке за даве покушаје, а не да олакша могућност заједничке акције, или, у најмању руку, хтела је, да заједничку акцију

одложи до времена, које би ној годило. Но зна за ове меродавне податке, коме је позната ова ситуација на Балканском полуострву, може ли и за један тренутак поверовати, да би кнез Михаило увео Србију у рат противу отоманског царства, да га није постигла за коб 1868? За цело велики ауторитет кнеза Михаила био је и велика гаранција за успех српске народне мисли, али је он био и мудар и патриотичан Кнез, који је тражио и других гаранција. Писани уговори нису могли дати Грчкој више снаге, него што је она у ствари имала, а могли су за Србију бити више опасни, но корисни, као варљиви мамац, који би је пре времена могао увући у опасан сукоб са отоманском царевином, која, ма како да је била клонула и опала, ипак је била јача и од Србије и од Грчке, па и од свију балканских државица заједно. Стоји да је Русија упућивала све балканске народе на Србију, као на природан центар; стоји, да је Русија, по жељи Србије, била узела под своју заштиту *каместо мешавиња европских држава у послове хришћанских народа Балканског полуострва*; али стоји и то, да је кнез Горчаков, одазивајући се овој жељи Србије, свагда опомињао, да та гаранција за балканске народе није довољна према моћнијој отоманској царевини. Поврх свега тога, Кнез је још и то знао, да народи хришћански на Истоку не смеју, у случају покрета, рачунаги и на *оружану* помоћ Русије. Кнез је био далеко извео Русију из њене резерве, али се било дошло до једне тачке, где је она положила непрелазну границу својој помоћи. Што је она *ише могла* изјављивала, то је и гроф Станкеберг отворено формулисао у једном писму на кнеза Михаила, рекавши: “*у случају прекида са Портом, Хришћани не треба да рачунају на нашу материјалну сурадњу*”.

Кад се узме у обзир, да је руски посланик ову поновљену изјаву учинио 18. дек. 1867, дакле уочи 1868 године; да су у војним припремама Србије у току 1867 г. откри-

вени основни недостаци; да је главни савезник српски, Грчка, и 1868 био неспособан за акцију; да се међународни положај у Европи 1867 изменио био толико на штету народнога покрета на Балкану, да је и сама Русија саветовала Кнезу да акцију одложи: онда имамо све разлоге, да неодошћуно верујемо, да 1868 *Србија није стајала у очи рата*. Рат је био силом самих прилика одложен на неизвесно време. Могло се још што шта чинити, што је на себи носило ратоборну фирму. То је могла захтевати и политичка потреба Србије, а и лична потреба српских министара. „*Ево нас, чим надне први скоп*“ стао је говорити први министар кнеза Михаила одмах после бомбардања Београда (1862), оним трудбеницима о задатку народног ослобођења, који су му долазили из суседних области турских. Међу тим су „снопови падали“ и први и последњи; године су се ређале, а до рата није дошло ни 1868. Кад се те године огледао и кад се гора развила, кнез Михаил, у место да зарати, пао је, оставивши за собом велике успехе, а пред собом велике изгледе, али су ови изгледи били још у далекој даљини.

После берлинскога конгреса министар спољашњих полова, кад је давао Народној скупштини објашњења о току спољашњих одношаја Србије за време рата, бацно је погледа и на одношаје њене са хришћанским народима на Балканском полуострву. Овај поглед објасниће још боље тему, коју смо овде додирнули.

«Вам је познато, рекао је он, објашњење, које сам ја 1875 године давао Народној скупштини о спољашњим одношајима Србије. Сетите се, како сам излагао доста пространо, да је за двадесет прошлих година, а нарочито од времена кнеза Михаила, политика Србије била управљена на то, да у савезу са источним државама: Грчком, Румунијом и Црном Гором, дође до ослобођења и уједињења дотичних народа. Овај је савез био символ вере за српску владу. Сва мини-

старства, што су од 1860 године на овамо долазила на владу, исповедала су ту веру политичку, и то је трајало до закључења нашега првог рата (1876).

«Ну нашим првим ратом ми смо се сви уверили, да основа, коју су себи били изабрали источни народи (јер и друге источне државе, које напоменух, деваху нашу политичку веру) није била чврста. Искуство, добивено догађајима, показује, да се нисмо могли ослонити на то, да можемо тим путем доћи до своје цели. При свем том, што смо имали савез са Грчком, Румунијом и Црном Гором, при свем том, кад је дошао суђени час, једино је Црна Гора остала уз нас постојана; на њу једину могли смо рачунати, као на поузданог савезника. С друге стране, народи, који нису имали своје владе, ни свога центра, као што су били Бутари, нису као целина, могли бити у довољној вези са нама. На тај само начин могло се догодити да Србија, са Црном Гором, остане усањена у борби са Турском. Ми смо рачунали не само на савезнике, но и на вели оазив народа хришћанских у Турској, па е тога смо се и упустили у борбу.

„После тих догађаја, који су имали великог утицаја на судбу нашега народа, очевидно је било, да народи, сами по себи, нису могли да дођу до стварног савеза политичког, и ако су ти савези постојали на хартији. Кад је код једних било могућности за акцију, код других је било каквих домаћих препрека, или каквих спољашњих утицаја, који су уговорену заједницу осујећавали. Онда је дакле мисао, да се дочека савез са каквом већом силом.“¹

Оваколика дакле замисао, која је тежила да балкански народи дођу сами собом до свог ослобођења, показала се као леп али празан сан, који се више није смео сивати. „Онај

1) Говор Јована Ристића, министра спољашњих послова, држан 13. јула 1878 год. у тајној седници Народне Скупштине о Берлинском уговору. Београд, државна штампарија 1878.

савез међу народима полуострва, о коме је некад размишљао Гараганин (Илија) у опште се није могао остварити“ — вели Леополд Ранке.²⁾ Та је истина потврђена историјом наших ратова од 1876—1878; али за нас нема никакве сумње, да би до тога искуства био дошао и сам кнез Михаило, да је покушао, да своју замисао оствари на основи тога савеза; јер би се и он морао равнати са истим тегама и сметњама, које су владале и пре и после 1868, а исте препреке биле би и њему донеле исти резултат. Ни он не би могао успети, да у Бугарској створи одговоран центар, који она није имала; а кад је тај центар створен, кад је Бугарска дошла до своје народне државе, до организоване снаге, на коју се Србија могла више ослонити, но на подјармљену рају, онда је Милутин Гараганин таким срцем зашлео Србију са Бугарском у крвав и несрећан рат, и ове две сродне и суседне државе завадио и подстакао на раздор. Данашње стање њихових међусобних одношаја тешко се даје употребити за основу ма какве заједнице.

Тога центра, те организоване снаге у Бугарској није било за време кнеза Михаила. Њему не би могло поћи за руком ни Грчку да начини способном за акцију, кад она те способности није ни имала. Нема те творачке снаге, која би могла начинити остварљивом ону идеалну мапшту, у коју је веровао он, у коју су веровали сви српски државници све до 1876 год.

Може се само с признањем пригити што се Намесништво кнеза Милана није повело за овом мапштом у толико више што Намесништва и нису позвана, да решавају проблеме које могу да ставе у питање опстанак државни.

То не може да не увиди ни сам писац брошуре кад вази „да је са свим разумљива ствар,“ да Намесништво није могло продужити рад кнеза Михаила са оним ауторитетом,

2) стр. 505.

са којим га је он водио. А ако је несрећа Србије хтеда, да настану прилике, у којима настаје потреба Намесништва, шта су онда за то криви Намесници? Није ли природније било, у место свакога окривљивања оних, који су после догађаја позвани били да земљом управљају, испитати узроке, који су до те напрасне промене довели, па на њих бацити одговорност за прекид, ако је каквога прекида било? „Сваки је, продужава писац, врло добро осећао, да ће напрасна смрт, која је згодила кнеза Михаила, непосредним одскоком, погодити српску државу мисао и да ће је тревучно зауставити у њеном плахому узлету.“ Па на што онда сав онај говор, сва она окривљивања, сва изопачавања, којима је писац напунио своју броштуру? Од првога дана своје појаве Намесништво је исписало на својој застави „*Теоријски поглед на неће!*“ Колико је Намесништво остало верно овој девизи, показалемо, у неколико даље, у току ове расправе, а још потпуније на другом месту, ако да Бог задравља. Нема никакве сумње, да је смрт кнеза Михаила била огроман губитак за Србију и Српство, али је *само* претпоставка, да би он, да је у животу остао, био и отпочео између 1868 и 1870 год. војну акцију на Балканском полуострву, и да би та акција морала бити и успешна. Писац је сам на себи исписао (1885) да сви ратови не морају бити и успешни. Ми помињемо време од 1868—1870 за то, што писац сам признаје, да је после 1870 наступило други размештај интереса, који није био повољан народним покретима. У место да нам говори у *претпоставкама*, писац би био савесније поступио, да нам је објаснио, за што Србија није употребила оне велике догађаје европске извршене 1866. Ну, он је и ту остао веран својој методи, по којој избегава дела и догађаје, па најрадије прибеглава претпоставкама у очевидној намери да се њима лакше послужа у својим личним смеровима. Да Већа не руководи засебне тенденције, он би се био зауставио

онде, где је признао, „*да је коштљачка катастрофа намела несрећан удар српској идеји.*“ (стр. 34)

Писац признаје, да је „*Русија делу кнеза Михаила дала све симпатије и сву потпору, која је доиста у пуној мери била и искрена и стварна.* (Инда је она доиста у пуној мери центар рада на Балкану утврди у Србији, и не могући сама да ради, све је источне народе упућивала на споразум са кнезом Михаилом. Требао би бити до безумља неблагодаран, па не признати, да је такво држање Русије веома допринело факту, да се међу балканским народима потпун споразум изведе и утврди.“

Стоји изван сваке сумње, да је потпора, коју је Русија узивала Србији била искрена и стварна, и да се тој потпори има највише захвалити, што је Србија заузимала прво место на Балкану. Али све то доказује, у исто време, да се кнез Михаило насланао на Русију, да је у ње тражио „симпатије и потпоре.“ И кад све то стоји, за што је онда криво прво Намешништво, што је српски брод привезало за Русију, *што је дакле, радило оно исто, што и кнез Михаил?* Ако је било мудро оно, што је радио овај српски издавалац, онда за што да није тако исто „*мудро*“, кад то место на његовом месту, и неко други ради? И кад Намешништво иде столицама, кнеза Михаила, кад и оно одржава оне кнеге, везе, спољашње, онда, у чему је оно пустило, да олабаве везе јединства, које су балканске народе једне уз друге држале?

Ну, да видимо, како је писац брошуре „*Два Намешништва*“ своје поставке даље доказао.

II.

Иако је Намешништво схватило свој задатак, оно је то отворено изразило, кад је кнезу Милану приликом његова ступања у пунолетство 10. августа 1872 год. поднео извештај о стању, у коме му земљу предаје. Оно је рекло:

„Обично је задатак свакога Намешништва, по природи својој, више унутрашњег, него ли спољашњег замашаја. Намешништво Кнежевско у своме спољашњем раду себи је поставило тај задатак, да спрема и развија елементне потребне будућности народној, да у интересу домаће консолидације прибави признање наследности народне династије, да држави фактички присвоји унутрашњу потпуну слободу кретања, и у неповредности одржи права стечена међународним уговорима, а народу да што више материјалних користи на страни *задобие.*“¹⁾

Верна овом програму влада Кнежевског Намешништва радила је у свима правцима државног живота озбиљно и неуморно. Историји припада да испита и оцени све епохе у јавном животу, па и епоху Кнежевског Намешништва. Ми ћемо се ограничити овде да поменемо само добивене резултате у разним струкама и то:

1) *У просветној струци.* Заведена је учитељска школа; у основним школама заведена је нова метода, која је била на висини педагошке науке; заведени су учитељски зборови; штампано је за основне, средње и више школе до тридесет десет разних струка; завођене су и недељне школе, а основне се снабдевале са нарочитим књижицама; књиге су биле о-

1) Стане Србије за прошле четири године разложено Намешнишвом књажевског достојанства његовој Светлости књазу српском Милану М. Обреновићу IV. Приликом ступања његовог на власт 10 авг. 1872. у Београду државној штампарњи.

слобођене царине; завођене су књижаре за школске књиге; број школа и ученика умножен је тако, да је 1872 било више него 1868 у средњим заводима: школа 9, наставника 60 и ученика 1095; основних школа више мушких 105, женских 14, свега 119; учитеља више 123, учитељица 28, света 151; ученика у основним школама више 3005, ученица 561; свега, више 3566. То потанко представља преглед, који се налази на крају као додатак. Имамо још да прибележимо, да је за време првог Намесништва „Српско учено друштво“ преображено, да су читавице умножене, уметности покретане. У раду ових заслужује нарочита помена позориште, аманет кнеза Михаила. Оно је још првих година Намесништва подигнуто, законом стављено под државно окриће и државном годишњом потпором обезбеђено.

2. У *струци народно економије*. Умножавана су средства за уавршавање землорађења; основано је пољско привредно друштво; подигнута је земљоделско-шумарска школа; помагана је свиморађња, воћарство и сточарство итд.

3. У *трговинској струци* имамо да поменемо измене у закону о ђумруцима; преображење трговачко занатлијског одбора, подизање кредитних завода, трговачка пристаништа, утврђивање обала и стоваришта и смештишта; саобраћајна средства на границама и унутрашњости умножена су. За четири године владе Намесништва направљено је 350.954 хвата друмова (666 километра) а старих је поправљено преко 783.250 хвата (1487 км.) Подигнуто је нових мостова које заданих које од дрвета 352, а старих је поправљено 392. По што је највишим решењем од 15. марта 1868 скован први српски бакарни новач, највишим решењем од 24. јануара 1869 скована је и друта партија, те је из саобраћаја истиснут страни бакарни новач и замењен домаћом монетом. У погледу мера спреман је закон да се заведе десетна стема.

4. Рађено је и *на унапређењу индустрије*. За четири године владавине Намесничке појавиле су се фабрике за салун, шпиритус, ћебета и сукно. Овој је последњој, као најважнијој, притекла држава у помоћ. Рударској радњи обрађана је непрекидна пажња. За унапређивање заната створен је занатлијски одсек у одбору трговачком. Потпомагано је образовање више занатлијских друштава, издржавано је о државном трошку више занатлијских питомаца на страни. У београдском граду отворена је радионица, где апсеници изу-чавају разне занате. Израђен је пројекат и за подизање једне велике занатлијске школе у земљи.

5. У погледу на *финансије државне* може се свако из књига министарства финансија уверити, да је стање њихово било изредно. И ма да су за четири године владавине Намесничке државни издаци умножени нарочито тиме, што су варедно знатне суме на обранбену снагу земаљску потрошене, и што се притицало, са великим сумњама, у помоћ народу оних крајева, који су 1871 од поглаве страдали, ипак се успело, да се новцем државним оснују пет окружних штедионица, да се потпомаже управа фондова и да се тачно испуњавају и обавезе, које Намесништво није учинило, но које јој је прошлост у наслеђе оставила. За дефиците буџете није се под владом Намесништва ништа знало. За време Намесништва варирао је буџет између 12 и 14 милиона динара, па је ипак сваке године било уштеде од више стотина хиљада динара, а по некада је вишак износио и по цео милион па и по два милиона. Сви буџети окупца од 1868—1872 оставили су вишак од скоро 5 милиона. (4,839.399) То ће најбоље потврдити аутентични преглед финансијског стања за означено време, који се налази на крају као додатак II.

И после овако сјајних финансијских резултата Милутић Паралићнин усудује се да тврди, да су „финансије државне, које су за све време контроле Државног Савета увек свет-

леге беспрекорном и примерном савесношћу, осетиле прве нереде баш оне године, кад је та контрола пренесена са државног Савета на Народну скупштину.¹

Са знањем и убеђењем није се могла изрећи ова кодо-сална неистина; она је изречена са смером, да се оправда финансиовање Гарашиновице владе.

Србија је почела познавати дефиците почевши тек од 1882, кад је први пут у својем буџету имала дефицит од 6.768.787 дина, па тим путем ишла сваке године, докле до 1887 није нагомилала дефицита 44,859.016.

7. Преузимане су мере за личну и имовну бедобитност. У овом погледу нарочито заслужују да се помену закон о пороти и мере за истребљивање хајдука. Установе пороте имала је потпунога успеха. Тадашњи министар Правде г. Стојан Велковић имао је срећну мисао, да за њу предложи основу врло подесну за наше прилике, спојивши поротнике и судије у једну колегiju, један суд. Ова установа, попуњена у неколико пре две године, одржала се на велику корист јавне бедобитности. Исто тако и мере за истребљивање хајдука, онда усвојене, и данас се, као практичне, примењују. Међу њима поменућемо нарочито сапоровачке кућа растуруренх назван атара сеоских и награде, које су давале онима, који су се одликовали у истребљивачку хајдука. Та су средства тада први пут примењена била.

У опште, администрација била је у Србији за време Намесништва тако савесна и брижљива, да је чистити стари на Јован Гавриловић често говорио, да он, који познаје управу Србије још од времена прве владавине кнеза Милоша, може с уверењем изрећи, да се *нине нине никада боље управљало*. Леополд Ранке помине с хвалом владавину Намесништва. „Намесништво се, вели он, старало о унутрашњим пословима са особитом брижљивошћу. И кад је

нови кнез Милан постао пунолетан (10 авг. 1872) Намесништво му је са добрим разлозима могло казати, да му предаје управу државе политички преобразоване, војнички ојачане и финансијски у добром стању.¹

Често чујемо данас, да нам треба *„ред и рад“*. Смемо се потпуним разлогом изрећи, да је време Кнежевог Намесништва било заиста време и реда и рада.

III.

Ми смо оставили две гране државне управе, да их одвојено прибеджимо као нарочито важне за задатак, коме су ови листови посвећени. То су: *обранбена снага велика и стожњива одношају њени*. Напоменуемо напред, како је Намесништво само схватило свој задатак тако, да, између осталог, спрема и развија елементе потребне будућности народној. У ред ових елемената спадају, без сваке сумње, и средства обранбене снаге земалске. На том пољу оставило је Намесништво за собом дела, која ће свагда с признањем беджити историја, коју неће писати шарлатани и фалсификатори; коју неће диктовати страст зависти и мрзости. На пољу материјалне спреме Намесништво је затекло 30.000 пушака Грлинове системе врло несавршених и скоро неугодно-требљивих. Под личним настојавањем првога Намесника пуковника Влазнавца оне су поправљене и удешене за употребу. 50.000 пушака претворено је на систему Шибодијеву тада једну од најсавршенијих у Европи. Тиме је прва класа народне војске и сва стајаћа војска наоружана острагушама, које су се могле уврстити међу најсавршенија оружја онога доба; а пушке, којима се пре тога служила I класа народне војске, биле су раздате војницима II класе. Сем оружја, што је било у рукама војника, налазила се и знатна

¹) Србија и Турска у деветнаестом веку. Написано Леополд Ранке. Превео Стојан Новковић. У Београду 1892. стр. 504.

количина у резерви. Сва за ово оружје потребна муниција или је већ била израђена, или је била осигурана материјалом, који је био у довољној мери набављен за све нужне допуне. Израда овога материјала била је обезбедена тиме, што је у земљи била подигнута фабрика за металне чарулице, која је овај материјал израђивала, тако да је Србија била са муницијом толико снабдевена, да је после два рата са Турском преостало 12 милиона патрона за Пибодјеве пушке израђених за време Намесништва. Ова спрема говори сама собом; још речитије говори онда, кад се упореди са оном спремом муниције, са којом се ушло у рат бугарски. Доста је да кажемо, да министар, који је Србију у тај рат увео, није имао више на расположењу од 5 милиона патрона за пушке Маузерове.

Ну тиме још нисмо исцрпili сва обранбена средства, која је спремило прво Намесништво. Оно је знатно умножило број топова и топовске муниције са осталим прибором артиљеријским, а особито број возова.

Највећи део прве класе народне војске снабдевен је са војничким оделом. Разне војничке опреме, као што су ранице, шатори, санитарски прибор и томе подобна, набављене су. Код спреме личне имамо да забележимо:

Два нова баталиона пешака код стајаће војске устројена су, а из два пионирска полубаталиона образована су два пуна баталиона пионира.

Народна војска I класе умножена је за половину њеног пређашњег броја, а неким структурама и попуњена.

Установљеним артиљеријске инспекције ова је структура стављена под једну команду, и што се тиче њеног образовања и обучавања и њеног оружјања.

Изменама и допуњама закона о устројству и рекрутацији војске учињене су реформе, којима је народној војсци дат потпунији обим и значај.

Тако је укинута замена при стајаћој војсци, и обавезност на војну службу постала је општа дужност свију грађана српских.

Увођењем једногодишњих својеволјаца учињена је велика олакшица народу у овој обавезности, а и за саму војску постигнута је добит интересовањем интелегентнијих елемената народа за њу. Тако је створена могућност, да се поступно и несметно образују кадри за оципира народне војске.

Ихрана народне војске, кад је ова у већим скуповима, правилније је сада раздељена на цело становништво, а пређе је терет њен падао на саме војнике.

Школовање народних старешина раширило је и утврдило њихово војничко знање, а школе код стајаће војске дотераде су дотле, да по правилу сваки војини, који одслужи свој рок у стајаћој војсци, научи читати и писати.

Увођењем официрских испита понренту је у већој мери напредовање у наукама и дошли су способнији на официрска места; а знатним умножењем кора официрског, у неколико је подмирена тако осетљива и у само време мира потреба.

Нарочито пак изменом и допуном §. 3. устројства војске положен је основ лаког кретању на пољу администрације и устројства, у колико је сада ово право постало чисто право кнежевске власти.

Сва оружана снага земљска била је већ дотле доведена, да је могла задавати народу потпуно поуздање у најглавнија средства за своју и својих права одбрану и обезбеђење своје будућности.

Изложивши овде припреме, које су за време Намесништва учињене на пољу обранбене снаге народне, ми питамо: шта је још могло остати да се учини у томе правцу према средствима, којима је Србија располагала, па да се докључко сваколика озбиљност, са којом се кнежевско Намесништво

старало, да одржи на висини заставу Србије и да будућност народну обезбеди потребним средствима?

IV.

Није још дошло време, да се изнесе сва питања спољашње природе, на којима се заустављају пакња Кнежевског Намесништва. Доћи ће и тај тренутак ако да Бог задржава. Тих и непрекидан рад у толико се мање опажкао, у колико онда није био обичај, да се износи на велико звоно све што се ради. Ми ћемо се ограничити да забележимо, да није занемарен ни један српски интерес; да је сваки од њих заступан са оном истом заузимљивошћу, коју је владавина Намесништва наследила од владавине, која јој је претходила. То није могло пасти тешко људма, који су и сами били сурдинци у епоси кнеза Михаила. Продужило се онде, где се стадо 1868; продужило се са истом озбиљношћу, са истим тоном, са истим тактом. У колико је Намесништву недостајао велики аукторитет кнеза Михаила, у толико је све трудбенике била обузела брига, да ту празнину, колико је могуће, испуне добром вољом.

Кнез Михаил био је заузет да доврши зграду унутрашње самосталности Србије. Ма да је његов успех у ослобођењу српских градова био кардинални тачка у овоме реду задатака, ипак је још што пла заостао, што се имало да доврши.

Зна се, да Порта није хтела признати престоно наследство династији Обреновића, кад је она 1858 успостављена. Употребивши прилику Миланова проглашења за Кнеза Србије, Намесништво је објавило Порти, да не ће примити њенога бегата, ако он не буде донео и ово признање. И ово право, важно по стабилност и чврстоћу земаљских одношаја, добило је ново оснептане и *ушло у јавно право Србије*.

Колико је у опште глас Намесништва наглазно одзива у Цариграду, најбоље се доказује тиме, што је на његову представку био дигнут Осман-паша, валија босански, који је био

у подзречју, да је имао учешћа у неким мутњама у Србији. Великог рачуна држала је Порта од свију представака Намесништва. Она је давала задовољена Србији, кад год су била повређена права српских грађана, а кад би се утегала да оштећене српске грађане накнади, обустављан јој је био трибут.¹⁾

Овај се правац није допао конзервативцима, кад су они 1873. под јесен дошли на владу. Маринковић, увеојивши са свим противан правца, одведе 1874. младого Кнеза у Цариград, да се отуда врати са потпуним фијаском. И то је био једини случај, да је васални Кнез српски ишао сугтану на подворење у Цариград, а отуда се вратио празних руку.

Ми не ћемо овде помињати све покушаје, све преговоре, које је владавина Намесничка водила о интересима Србије. Догађа се често да једна влада заснје мисао, покрене рад, а чак друга и треба постигне резултате и жање плодове. Ова питања невршених било је и питање о коноулаској јурисдикцији. Годинама се радило на њеном укинућу, али су се европске силе тешко решавале, да се одреку својих стечених права. Откидао се камен по камен са те зграде старих капитулација. И под Намесништвом је и на томе пољу по где који успех постигнут.

Још од старијег времена постојала је у Београду аустријска пошта. Тај траг туђе администрације беше велика аномалија напел стања унутрашње независности, јер само преко аустријске поште у Београду била је Србија у поштанском саобраћају с Европом. Поштанском конвенцијом, која је закључена с аустријском владом на основу потпуне државне равноправности, задобивена је Србији и спољашња независна пошта. Тиме је

¹⁾ Тим путем дошло се било до толиког успеха, да је Порта неким сепаратним *виз. ужицеке* *конвенцијом* признала по 20,000 анн. (1000 тур. диро) као накнаду, што их је *Београд* *тур. др. неоправдано* *отерао* у Цариград, кад су они били прешли у Београд да траже своју стоклу.

наша држава први пут ступила у непосредни поштански додир са целим светом и коракнула један корак напред у свом јавном праву.

Кад је 1870 Русија положила Црноморско питање, састала се у Лондону конференција од представника великих сила Предвиђајући, да се том приликом може покренути и питање о Дунавској пловидби, са којим је скотчано и питање о раскопавању Бердана. Намесништво је послало у Лондон свога повереника, у лицу г. Чедомира Мијаговића, са задатком да моли, да се не би на конференцији донело какво решење, које не би одговарало ни интересима Србије, ни правима, која су јој свечаним актима гарантних сила подјемчена. Основа су јој издатих српском поверенику у Лондону вољда је упутстава издатих српском поверенику у Лондону вољда је своје порекло из традиционе политике српске, коју је још кнез Милош засновао, кад је за прве владавине своје писао био у Париград: „не дам ја Бердана копати.“

Званична преписка вођена приликом Лондонске конференције 1870 год. прва, која је јавности у Србији предана, показује тежобе, које су јој биле на путу, и срећан успех, који је постигнут. Ако је тада Бердан остао непрокопан, има се једино захваљити напорима Намесништва и потпори, коју му је указала отоманска Порта на Лондонској конференцији.

Ми ћемо доцније говорити о укинучу хагишеривског ста-тута, који је од 1839 г. па све до 1869 год. важио као устав Србије; важио у међународним одношјаима, и ако је у самој примени био претрпео многе измене и пре 1869.

За довршење зграде унутрашње самосталности кнежевине овај је успех био велики и значајан, а да он није био само формалне природе, ограничићемо се да поменемо, да су *гарантне силе новодом проглашенеј устав од 1869 год. први пут признале Србији право да може сама себи устав дати.* Не сме се тврдити, да је то признање илузорно после измена заведених у уставоима Србије 1861 год. Хагишериф од 1838

год. стајао је једнако у међународном погледу као обавезан за Србију; он није био изузет ни царским уговором од 1856 из броја осталих хагишерифа, који су тада нову санкцију добили. Био је велики добитак, што је 1869 год. и у међународном погледу пало једно надзорно право Портино, које је султан у колебљивим одношјаима Србије могао кад тад по-кшати да употреби, као што га је употребио 1858 год. по-славши у Србију свога комесара Етем-пашу на основу чл. 17 устава од 1838.

Ну не можемо завршити ову врсту послова, а да не по-менемо рад владавине кнежевског Намесништва и у вршењу културне мисије српске ван граница Кнежевине. Било је епо-ха, у којима се на овом полу радило не мање озбиљно, али није било ни једне, у којој се радило озбиљније, а било их је, у којима се радило мало или ни мало, као што је то био случај за време седамогодишње владавине напредњачке. За вре-ме владавине првог Намесништва основано је и подржавано седамдесет мушких и седам женских школа у пределима срп-ским ван граница Кнежевине. И данас тамо постоји један срп-дњи завод основан у то доба, који даје плодне и утешне ре-султате. И у самом Београду постојао је један завод ове вр-сте, коме је био задатак, да подиже и спрема подмаздак по-требан за вршење културне мисије српске. Овај завод био је, на жалост, одмах укинут и растурен кад су први пут дошли на владу људи данашње напредњачке странке (1873); био је укинут и растурен са погродом и презирањем, а његов вредни и патриотични управник М. Милојевић био је одурен у уну-трашњост Србије.

„Шта ће ова мезуглана?“ повикао је један од тадашњих министара, кад је у овај завод ступио.

И ти исти грешни рупиоци народне светине уоућују се данас да оцењују искрене трудбенике на овоме деликат-ном задатку!

„У самим овим питањима лежи и одговор на њих. И народни посланици, кад су своје жеље у вези изразили, разумевали су, да се оне не могу ни раздвајати.

„Ето дакле где пред нас излази цео наш склоп државни. Ни једно од напред означених питања, не би се могло решити с коришћу за земљу, ако у исти мах, не бисмо ушли у преображај основних установа, ако не бисмо се земљи сас-тарали за устав подесан садашњим потребама њеним.

„Ну пре него што бисмо и ушли у расправљање овога тешког задатка, намеће нам се питање: је ли време, је ли потреба, да се уставни облик земље наше мена?

„Јамачно, Господо, нема ни једнога међу нама, који би мислио, да се ми можемо, да се смемо непомично зауставити на овоме ступњу државнога развитка, на коме сад стојимо. Стајања у животу нема, па кад и нећемо и несекомо натраг, онда морамо напред.

„Потреба, да се међе земаљским установама размакну, пије у један мах постала; она је сазревала са нама самимма, довн није мало по мало постала имаовином свију кругова, у којима се огледа свет народна. На свима Народним Скупштинама од ово десетак година појављивало се, кад више кад мање, гласова, који су износили на средњу питања, која су нам сад посланици Велике Народне Скупштине *једногласно* на срце ставили. Оваква једногласност није се могла појавити без важнијих узрока, који морају имати дубљег корена у самој свести народној. У свима је нама оживело убеђење, да се законитости морају усавршити јемства, која већ постоје; да се народу морају отворити врата, да потпуније суделује у решавању судбине своје, те да арага отаџбина наша не буде назадна ни у чему, што јој је потребно, да у правоме смислу постане правна држава.

„Није само напреднији ступањ развитка нашег овај покрет

идеја у нама створио; потребу да се снабдемо са уставним установама најмћу нам још и чести додири наши са народима, у којих се уставност већ одомаћила и озбиљне опште срећно изражава. Није више Србија оедружена искључно апсолутним монархијама; она мора ући у живљи обрт светски, мора тежити, да се изравна с другим напреднијим народима у образованости и богатству, а да то постигне, мора она у своје у-станове увести начело развитка, начело свежијег живота.

„Господо, исповедајући, да је и време и потреба да се размислимо о унутрашњим реформама, које би ваљало предузети, ми не мислимо, да би наше силе довољне биле, да решење овако огромног задатка сами приуговоримо, а кад би имали ту веру у себе, ми се опет у ово дело не би сами упустили ни за то, што смо себи за основ поставили, да ништа оду-днота за народ без народа не радимо. Са тога, жедећи да о преважном делу, које је сад на средини, саслушамо и мишљење одбраницих муњева народних, сазвали смо вас, који нам можете олакшати ову тешку задаћу или науком или искуством, или и једним и другим. Много је још остало на дому браће наше, којих би нам савет могао од неоцењене користи бити, но не могући их све овде искупити, ми држимо, да ће и они с нама бити сасгласни, да у вама ематрају искупљене у овој прилици, представнице и науке и искуства земље наше.

„С тога Намесништво Кнежевског достојанства, рачунајући на вашу патриотску готовост, очекује с поуздањем од вас, Господо, да ћете му саветима својим притећи у помоћ, да спреми предлоге, које ћемо изнети пред Скупштину Народну.

„По што и ви, без сваке сумње, делите уверење, да је и време и потреба, да се размислимо о унутрашњим реформама, ми држимо, да ћете и у томе бити сасгласни с нама, да преображење нашега уставнога склопа има бити у нашем народном духу, да има бити саобразно ступњу нашега развитка.

„Никоме од нас не ће ни на ум пасти да помисли, да би нам требало узети па пресадити на наше земљиште туђинске установе, које у нашој кљими не би могле уродити добрим родом. Ми ћемо задатак свој успешно решити, ако, користећи се искуством напреднијих од нас народа, изведемо из елемента, који у нас већ постоје, установе, које ће садашњем стану нашем одговорити, ако им ударимо печат развитка, који изискују и време и потребе наше. Неће нам много бриге бити, да тражимо, да наш створ одговори овој или оној теорији; још мање ћемо тражити да сазнамо, који ће он назив политичких доктрина заслужити моћи: сва ће наша брига на то управљена бити, да задовољимо наше земаљске потребе, па ако се на томе путу наше дело падне са установљама напредних земаља европских, ми ћемо се зацело само радовати. Наше државне установе развијале су се и до сада органски, ничући из дубине живота нашег. Наша Скупштина Народна, скупљана најпре под ведрим небом, без одређеног изборног и пословног реда, претварала се мало по мало у уређену установу најпре само *саветствуду*, а после и *решавачијуду* у знатнијим питањима земаљским. И у свима тим облицима својим она је и у наших старих, и у нас самих, вршила послове земаљске и намиривала наше потребе, и ако се можда не моглапе назвати ни камером, ни парламентом у смислу ономе, у коме те установе у западној Европи постоје.“

„И данас, Господо, успех свега нашег рада зависи од тога, хоћемо ли наши срећног решења за уређење законодавне власти, која је сада уредеређена у Државном Савету, а у неколико задржана и самој Скупштини.“

„Ово решење треба да тражимо на своје домаћем земљишту.“

И да није других разлога до ових, које смо сад чули, морао би сваки хладан и објективан посматралац одати правду

побудама, које су покренуле Кнежевско Намесништво, да приступи реформи земаљскога устава. Оно прима владавину земље у једном критичном тренутку. На престолу се пуши крв најплеменитијег владатоца ерпекот; убилачка завера стоји једном ногом у земљи, а другом у туђини. Нико још живи не зна, да ли се одмотало свеколико клаупче заверенично. У томе стану, у тој неизвесности, шта је било природније, но да Намесништво уђе у легитимни додир са самим народом и да се обазре на жеље, које је он изразио на Великој Скупштини преко својих 500 посланика? Ако велика Народна Скупштина није израз струје, која у њему живи, онда бисмо желели чути, који су то пречи и најдежнији органи, који изражавају жељу и вољу народу. А да је још и за живота кнеза Михаила било те струје, довољан је доказ, што је и сам Кнез помишљао на уставну реформу своје земље. Како је ступио на владу 1860, он је послао Јована Мариновића свима гарантним дворовима, да испита њихова расположења, да ли би могао вратити Србији право, да се земља независно од отоманске Порте конституише и да сама себи устав даје. И кад му је његов изасланик донео поверљиви савет гарантних специјалних закона, он је њиховом савету дао следства на Преображенској Скупштини 1861 г. Ми не знамо на каквој би основи кнез Михаил био подигао нову уставну зграду, да га гарантне следе нису од његове намере одвратиле. Али знамо извесно, да је доцније, кад је Србију био оснажио, опет, пред своју смрт, помишљао на уставну реформу. Он је, после себе, оставио израђен формални нацрт Устава, по коме би тежиште законодавне власти прешло из Државнога Савета у народ. Ми не знамо, кад је он своје уставне реформаторске мисли смерао да уведе у живот, али само биће таквога пројекта показује довољно, да је било у земљи неке струје, од које је он држао

рачуна, кад се у периоду од седам година повратило на своју првобитну намеру, да земљу своју уставно преобрази, и то, овај пут, као што видимо, на парламентарној основи. И Леополд Ранке потврђује, у својој историји, да је кнез Михаило за собом оставио неки нацрт устава.¹⁾

Према овим чисто државничким и партистичким побудама, којима је Кнежевско Намесништво смерало на то, да постигне потпуну унутрашњу независност, да утврди стабилност и мир у земљи, како су јане и сићушне оне побуде, које Кнежевим Намесницима приписује сићушни писац брошури „Два Намесништва.“ Ов није могао увидети других побуда код Намесника при овом великом делу државнога преобраћаја него у намери, да укину закон по коме изабрано Намесништво није могло више трајати од 3 године, а Кнезу Милану требало их је четири до пунолетства. „А зар је Намесницима требало поврнути сав државни организам, да себи продаже Намеснички мандат јошт за једну годину? Зар они не би могли добити већину у Државном Савету, који је онда са круном имао законодавну власт, па да много краћим путем продаже себи мандат још за једну годину? Зар не би могли они добити шест чланова за себе од једнаест, што их је онда имаго у Савету?“ Тако је одговорено у једној расправи, која је још пре дваестину година расправљала слична питања. Тамо се још каже, да је Савет био противан у својој души и завођењу новог устав, па кад су од тога противљења одустали сви његови чланови, осим једног јединог; кад су они пристади на нови устав, који их је лично њихових личних повластица, липно их права да учествују у законодавној власти, зар би се они противили продажењу мандата намесничког још за једну годину, од кога се нису имали ничега бојати, а могли

1) Србија и Турска. стр. 503.

су остали у пуном учешћу законодавне власти као и докле? То могу веровати само површни људи, задахнути страстима зависти и мржње.

Не показују липви ови наводи, да је заиста било у земљи стурје, од које је држао рачуна и сам кнез Михаило, који, по чврстоћи свога карактера, није се лако повијао по тренутним и пролазним жељама, које не би имале дубокога корена у народу? Он је био укинуо 17 члан устава турског, који је обезбеђивао члановима Државног Савета личну неприкосновеност; али је био задржао средиште законодавне власти у Државном Савету. Пред своју смрт смерао је да учини један корак напред; хтео је, да пренесе тежиште законодавне власти из Државног Савета у средину народну. Беге је смрт помела, да своје смерове у дело приведе. У толико је преча дужност настала за Намесништво Кнежево, да пође његовим стогама, у колико је тошцидерка катастрофа умножила број оних разлога, који су заповеднички налагали, да се потраже путеви, како би се избегли они жalosни призори, који су се тако често почели понављати у историји младе Кнежевине. Бегова је смрт наметала свима свесним патријотама питање: има ли лека овоме злу, које не да ни једном владаноу српском да мирно доврши своју каријеру на престогу? и долази ли та зна коб од људи, или она долази од уставова, или и од једних и других? Тако се онда питао сав свет, па се тако питало и кнежево Намесништво, које је својој кризи даго такођер израза у беседи којом је створило Николски Одбор. Ту се каже:

„Руководбени главном мисли, да уведемо потпуно уставан живот, и зависимо владоца над свакидашњим борбама, на-лазимо на овоме путу преобраћавања одговорност министарску као једно од најпозреснијих средстава. Жалосно искуство, које су чести државни преврати задали нашој младој Кнежевини, препоручују ово средство нама више него и народима, у којих

је од векова династична сталност утврђена. И ми ћемо ову сталност тек онда постићи, кад се одлучимо правити владаоца одговорним за све, што би нам се непријаво чинило. Без таквог јемства могли би смо имати тај мутни призор, да нам владоци и даље остају одговорни и покретни, а њихови органи неодговорни и непокретни, а то је, на жалост, слика, коју представља историја наше Њежевине. (Од 30 година овамо гледамо ми с погружкењем, како у нас владоци, падајући један по један, јавно споктојство земље наше за собој повлаче у потибију, докле се око свију њих врте скоро једне исте личности, као главни органи. Колико би мање било и потреба и штете, да се са свим обратом догађало? Над дакле у јавном животу не може да буде без потреба и промена, онда нека се под овим вихорима савијају владалачки органи, за које судбина земље није везана, а владалац нека стоји високо поврх њих и њиховог падања.“

(Јве ове разлоге узео је Никољски Одбор у озбиљну оцену. Од 70 његових чланова, само се један једини изразио против уставног преображаја, поткрепљујући своје мишљење потребама спољашњег задатка Србије. Сви остали чланови Одбора изразили су се за преображај у тврдом убеђењу, да је он и потребан и да му је дошло време. А међу члановима Одбора била је довољно заслупљена и она политичка странка, којој данас припада писац брошуре „Два Намесништва“. За што су тада његови једномисленици потполагали струју, од које је Намесништво држало ручица, ако нису били уверени, да је ова била озбиљна и оправдана? Плашили се они нису никог, а нису били ни приморавани да седе у Одбору. Један од чланова Одбора, који је припадао тој групи, пишао је у својим отвореним захтевима чак догле, да је рекао: „Чупајмо што више можемо; сад је томе време.“

Треба или живети у једном времену, па га разумети, или се дубљим студијама у једно време преселити, па га објективно

описати и другومه представити. Писац брошуре „Два Намесништва“ још је био зелен, да је могао учествовати у државним пословима онота времена; а данас је сувине страстан и површан, да га може дубљим студијама проучити, а још мање другومه објаснити.“

VI.

Овај уставни преображај није ни у колико на себи носио печат наглости. У колико је прелаз из једнога стања у друго био, без сваке сумње, велики, у толико је он налагао већу смотреност. Дакле је било превести један модеран устав и изнети га пред Народну Скупштину, но спремати шест месеци устав нов, који одговара ступњу образованости, предањима, и појмовима народним, те одржати поступност и везу у народном развиту. Ту бригу обелеђању је сваки корак, да, свака реч Намесништва. „По свој прилици, изражава се Намесништво у својој Никољској беседи, „По свој прилици, еусреће нас на овоме путу бојажљиви духови с напоменом, да још немамо довољно спремних стихија за уставан живот. И да се не предајемо каквим самообманама, опет нам се не треба таквом зевњом поколебати, јер ако не би смо једном отпочели јаван живот, у коме би имали више суделовања у решавању своје судбине, онда би остали без изгледа, да би кад год и доживели тај тренутак, где би себи могли издати сведочанство зрелости. Са тога и треба да дамо себи уставове, које би нам могле послужити и као школа за јаван живот, а има начина, који би нам ову тежњу олакшали, као што би, да рекнемо само примера ради, била нарочито она изборна система скупштинска, по којој се представништво народно сваке године делимично обнавља.“

„Ми смо већ и сами исповедили, да нам и није намера или чак до оних граница, од куда би се можда морали на скоро натраг враћати. Реворме, које се нагло преузимају,

изливају се као бујица по површини земље нигде у средину њену не продирући. Да оне буду она благодетна киша, што земљу топи и наплођава, треба да се уводе разборито и смотрено. Ну као год што ћемо се брижљиво клонити наглости, тако се не ћемо предавати ни маглодушном страховању. Но не уме, кад треба да изађе из наслеђеног колосека, тај се сам осуђује на непокретност; ко хоће напретка, не сме живети у неверици, мора изаћи из пасивног мудровања.

«У свима дојаконшњим назорима ми смо се руководили погледом својим нарочитим домаћим гледиштем. Они исти разлози, који нам препоручују уставне установе, препоручују нам и смотреност у примени. Сад, не заборавимо, Господо, ни то, да стојимо на земљишту, које је династичним борбама веома разартно. Тражећи лека, пазимо, да не уземемо сувишну меру, која би са свим противно дејство произведа; пазимо, да се под заставом уставности не олакшају антидинастичке тежње, а тога би се, без сумње, имали бојати, ако би на себе на-товарили више, но што смо спремни понети; најпосле, не заборавимо да нам, уз уставан живот, треба и крепка Влада како за обезбеђење унутрашњег spokoјства, тако и за одржање положаја нашег на Истоку, који смо до сада умели достојно сачувати.

«Биће, без сумње, у први мах текоба и *поред највеће смотрености*; биће тако покретног и разарајљивог живота; биће живљега обрта, који може заплашити људе навикнуте на живот, који се у свему одозго регулисао; но те прве те-гобе не треба да нас забуне. Њретање, које, у границама закона, буди свест, које изопштрава и наглођава силе људске, биће и нама као и свима другим уставним земљама много спасоносније, но што је мртва типина, која најбољим моћима одањима поље рада и развитка, чинећи их зависним једино од иницијативе неколико људи, које у њихову раду нико не види, нико не контролише.

«Народ је српски у свима тежиним приликама, а нарочито при последњој катастрофи, делом доказао, да је пријатељ реда; то је доказао голико, да је и од великих, гарантних сила заслужно ту похваљу, да је својим понашањем „задобило поштовања и у самих својих противника.“ Имајмо дакле поверења у себе, пођимо само разборито и смотрено напред, па ћемо, у име Бога, савладати све текобе.»

Мисао, која је руководила уставни преображај Србије од 1869, смерала је на то, да се одржи континуитет у развитку државних органа; да буде развитак органски, који ниче из себе самог, а нигде не прекида конач унутрашњег живота. И као што је Нар. Скупштина била свагда главна чинионица у раду ових органа, тако је она и овом приликом морала бити тачка, од које се морало поћи. Њено прво уређење налазимо у закону од 28 октобра 1858 год. Тај закон створио је Народну Скупштину ад нос, Скупштину св. Ан-дрејску. Ту видимо први пут елементе, који су и по *позо-жиду* дошли у Народну Скупштину уз посланике, које је народ изабрао по прописима закона. Св. Андрејска скупштина донела је и сама у два маха закон, којим је уредила перо-дично сазивање Народне Скупштине. Докде је први закон о-граничавао Скупштину св. Андрејску само на то, да *најављује* *жете и текобе народне и представке начине, којима би се тим* шири власт скупштинској установи, овлашћујући је, да може чинити кораке да се укине свака наредаба и сваки закон, који би био противан интересима народним; исто тако ту је узакто-вено, да се Србија не може ни задужити, нити на што обавезати, док се потреба не докаже пред Н. Скупштином (чл. 7 и 8). Тиме би већ саветска власт била знатно сведена, да се овај закон могао дуже одржати у животу; ну ове су одредабе из закона пале чим се повратило кнез Милош на престо, али је тај св. Андрејски закон ипак открио тежњу, која је смерала, да законодавну власт пренесе са Државног Савета на Народну

Скупштину посредним путем. Мало-господинска Скупштина (1859), под кнезом Милошем, бавила се такођер уређивањем скупштинске установе. На Преображенској Скупштини (1861) кнез Михаило поделио је Скупштину на *ветлику и обичну*. Првој је оставио да решава сва суверена питања земалска коначно, за која је, такођер, догле био надлежан Државни Савет, а другој је задржао карактер консултативан. Кроз све ове реформе провејава тежња, која смера на то, да власт Народне Скупштине у онолико ојача, у колико власт Државнога Савета ослаби. То је био животни процес, од кога се и у реформама од 1869 год. морао држати велики рачун.

О каквим се мислима носио Кнежево Намесништво у погледу на уређење законодавне власти, види се најбоље из беседе, којом је отворио Никољски одбор. Оно је у томе смислу било спремно и напред Устава, по коме би Државни Савет и Народну Скупштину спојио у законодавно тело, ну допав у Крајевач на скупштину, оно је морало одустати од свога првобитног нацрта, кад се у конференцијама држаним са народним посланицима уверило, да је установа Државног Савета ударила на несавладљиво неповерење народно. Резултат саветовања са народним посланицима био је потпун пренос законодавне власти на Народну Скупштину. Искуство је показало, да би се до истога резултата морало доћи после кратког времена, све да је био и увођен онај нацрт, који је смерао да и Државни Савет уведе у законодавно тело. Но изостанак његов из учешћа у законодавству створио је потребу друге установе, која је имала заменити његове елементе. То је била установа посланика, које би кнез именовао из редова интелигенције. Та установа није била нова. Било је примера у истој монархијским државама, да је владалац својим наименовањем слао у законодавно тело своје посланике, с том разликом, што број њихов није био ограничен, па је владалац народне посланике могао свалда мајорисати, а у Уставу од 1869 број

је Кнежевих посланика био ограничен на четвртину. У то доба и хрватски устав знао је за виридне гласове, отварајући врата у законодавно тело једном великом броју чланова *по локалну*. И овима мора се претпоставити установа Кнежевих посланика као некреннија. Она није допуштала да се на штету земалске администрације попуњавају места вирилиста према променљивим потребама парламентарности.

Данашњи нараштај може лако разумети потребу установе Кнежевих посланика, ако себи објасни побуде, из којих је поникла установа данашњих квалификованих посланика. Најмање би смели критиковати установу Кнежевих посланика бар они, који су пристали, да се уведе у Устав од 1888 г. установа квалификованих посланика. И једну и другу установу створила је потреба, да се увазак у законодавно тело обезбеди људма интелигентним и спремним, по што је више но вероватно било, да би остала велика празнина у законодавном телу, ако се та гаранција не би поставила. И данашња установа квалификованих посланика, као предазна, мораће једнога дана пасти, као што је пала и установа Кнежевих посланика.

Критиковати данас обазривост, која је држала рачуна од спреме и образованости народне, кад је пре четврт столећа спреман Устав од 1869 год. није ништа мање апсурдно, но кад би ко замерао, што у Београду, у почетку овог столећа, није заседавао какав парламенат по примеру француском или енглеском, него је законе Србији давао „Правитељствујући Совет.“ Ова критика у толико је недоследнија и неразумљивија од стране пицаца „Два Намесништва,“ у колико се и он сам изражава за потребу „*посланика*“ говорећи: „Мислимо да је боље било пошупније извршити преаз из старог уставнога стања у ново, па ма по нешто и спорије ишло.“ (стр. 47.)

Свако време има своје рођене потребе, своја средства; свако ствара себи облике, кроз које живи.

Да је Устав од 1869. год. био добро подешен за почетак уставнога државног живота, лежи доказ и у томе, што су руски професори Дринов (Бугарин) у Харкову и Граговски у Петрограду спремајући устав за ослобођену Бугарску, били увејали главне основе из српског Устава од 1869; али су њихов пројекат осујетиле усијане главе бугарске и протуриле други на ширим основама, који је Бугарску провео кроз многе опасне кризе. И европска међународна комисија, која је имала да спреми организацију Источне Румелије, спремила јој је и уведа у живот скоро онакав исти уставни статут, каквав је био српски Устав од 1869. год. ¹⁾

Практики уароке пометњи јавнога живота Србије у Уставу од 1869 не значи историјски и објективно испитивати живот, но значај терати дневну партизанску политику. За време првога Намесништва није било никакве пометње. *Време је његово од четири године прошло мирно, правилно, без тврдица, без завери и побуна, у најбољој хармонији између народа и власти*, ма да је прошлост, коју је Намесништво наследило, била пуна унутрашњих домова и преврата, који су Влади налагали највећу обавривост. И ако је Намесништво дошло непосредно после топчидерске катастрофе, која је дуго владала васколиким друштвеним животом, те сваку владину опрезност потпуно оправдавала, ипак је Влада Намесничја била далеко од оне «*системе општега шиконства у великоме стилу*» која је цветала од 1880 — 1887. Милутин Гарашанин био је први и једини министар у Србији, који је држао *шиконске књиге*, у које је завођена свака реч, која се могла уврбати или измамити од политичких противника. Сама сподашњност ових годосадиких, тврдо увезаних књига

1) Statut organique de la Roumélie Orientale. Constantinople 1879.

отрива важност, која се полагала на ову неморалну радњу вршену за седам година владавине Гарашанинове у прилицима са свим нормалним. Није потребно ни да додајемо, да су већином *клевеле и интриге* пуниле ове значајне споменике владавине Гарашанинове.

Не, Устав од 1869 није смео пресећи континуитет у развитку државних установа Србије; он је установе, које су се затекле, свео у једну систему, усавршио их и проширио према искуству, које је време осветљало.

Није потребно дубоко познавање новије српске историје, па да се прекид континуитета нађе тамо, где и јесте: у 1839 и 1842. Писац брошуре «*Два Намесништва*» може и у својој породичној историји наћи доста грађе за објашњење ових прекида; ту га и сами најдубоки натписи опомињу на догађаје који су му саранили без главе два претка; а они, који су их најживели, остали су да и даље узимају учешћа у свима превратима Србије. И самоме писцу брошуре било је суђено да спреми такав један прекид континуитета тиме, што је српску војску извео на Сливницу, те је поново заљубљао српски престо и довео једног владоца до абдикације.

Кад људи нови и неопробани говоре о тесним границама Устава од 1869, они говоре по неискуству и незнању; али кад то чини човек, који је, кроз седам година, практиковао тај Устав на челу државне управе, он би морао показати бар један једини пример, да је тај Устав у примени развио и на њему основане законе проширио. Стегао би тиме права на поверење својих читалаца. Далеко од тога, он је налазио, да су широкe и оне «*тесне*» границе Устава од 1869, па их је на сваком кораку још више стешњавао. Ако је у првом налету и учинио један корак напред, сутра дан је учинио два корака назад. Он критикuje установу Кнежевих посланика данас, по што ју је у пуној мери експлоатисао, па покушао, да и установи народних посланика наметне железне обруче

проналаском својих „Авогласаца“. Он је Устав од 1869 био довео до апсурдности, погазивши му све одредбе, или их тако изопачивши, да је најпосле стао *жандармима испитивати њиховогства народних посланика, на ове онда кинило и страшно прогањао из места, у коме се Народна Скупштина држала.*

Па ипак је Устав од 1869 вршио своје благотворно дејство. Он је помогао, да се одржи двадесет година на престолу један владалац, који сам собом није био срећна темперамента, а често је имао несрећу, да се најде окружен саветницима, који нису били на висини свога позива, који га нису умели уздржати у његовој бунности, који су пред њим рописки пузили, који су му толико ласкали, да је најпосле, остављајући престо, морао заједљати свога сина, да се чува ласкагеља. А кад год је он имао саветнике искрене, озбиљне и независне, он је био у стању, да поизвршује дела, која су његово име записала на бољим листовима српске историје. Сва она газовита струја, која се у току године сакупљала, нагазила је одушке кроз Народну Скупштину и одвраћала се од престола, па се угрћивала одговорним органима. Међали су се одговорни органи, а остајао је недодирнут владалац, и био би остао недодирнут и преко двадесет година, да породични раздор није дошао да се помеша са сливничким поразом, раздор, који његови саветници нису умели уклонити онако, као што је прва појава његова 1880 била укљонена. За обе ове недаће носи највећи део одговорности Милутин Гарашанин, писац брошуре „*Два Наме спиптава.*“

VII

„Народ је непрестано протестовао противу устава, који је цинички допустио највећу слободу кретања горе; а владалац је баш у тој слободи црпао главну снагу, да њом све јаче притискује доле. Ово се притискивадо, оздо се одупирадо, и

између ових двојраких кљешта, које су живот народа стегле, није било ни маго места за какав трајај, озбиљан и правилав рад. Та је борба трајада пуних двадесет година без одмора. Владалац, кога је Устав од 1869 године на престолу затекао развијао се упоредо са њим, борио се за њега и вршио је с њим.“

Овим речма стара се Милутин Гарашанин да оправда самовољу своје седемогодишње владавине. Није се народ борио против Устава, као што он тврди, но против уставних злоупотреба, којима је он био највећи кривац. Ако он, наводећи, да је Устав од 1869 допустио највећу слободу кретања горе, нишани на *изванредну власт*, коју је тај Устав у *изванредним* приликама остављао владоцу он заборавља навести, да за сва државна дела остају одговорни министри Народной Скупштине, као органи, који одговарају за сваку повреду Устава, и да је Скупштина свагда била у праву кад се састане, да оцени: је ли сила прилика била таква, да се за опште добро морао, ако и за време, зауставити правилан ток уставности.

Ако је Устав од 1869 и допустио владоцу изванредну власт, то је било *условно* и у *изванредним* приликама, докде је, *пре тога времена*, владао у земљи апсолутизам, који је владоцу остављао руке одрепене, да се послужки изванредном влашћу *безусловно* и у *свима* приликама. Државни Савет, који је са владоцем вршио законодавну власт, не може се сматрати као озбиљна контрола извршној власти, нити као сметња апсолутизму, по што су му чланови били и уназни и покретни. То треба добро имати на уму, па да се праведно оцени велики напредак, који је учињен био и у овој најугтаљивијој тачни Новог Устава. Ко не памти како су, пре њега, за сваку потребу под тренутним утисцима стварани нарочити закони? Ко не памти, како је 1864 нарочитим законом, за један дан,

створен био преки суд, који је судио судијама Великог суда и послао их на робију у Карановац?

У осталом, и у Уставима великих културних монархија, у Уставу аустријском, па и у Уставу класичне Италије, налазе се и данас све оне одредбе, које садржи наш Устав од 1869, а због којих га писац брошуре сматра као извор злу и као неморалан. У овим великим државама и данас се обустављају слободе и протлашћују опасна стања са преким судовима, које може да поставља чак и један овлашћени војни команданат. И нико те Уставе не сматра као извор злу, а још мање као неморалне.

По Уставу од 1869 влада је морала пред Н. Скупштинном оправдати сваку измену уставних одредаба (чл. 56). Министарска одговорност била је фактички гарантована, а није била „*празна беслошница*“, као што тврди писац брошуре „*Два Намештита*“.

По Уставу и закону о министарској одговорности у земљи, министри су одговорни *за сва своја званична дела без изузетка*.

По члану 100 Устава они су одговорни Кнезу и Народној Скупштини „*за своја званична дела*“.

По члану 101 Устава министар се оптужује у Н. Скупштини : 1, кад учини издајство ; 2, кад повреди Устав ; 3, кад прими мито ; и 4, кад оштети земљу из користољубља.

За ове кривиче подиже тужбу Н. Скупштина, а суди државни суд“

Кад наступи ма који други случај, осим она четири у чл. 101 означена, онда те друге случајеве предвиђа чл. 100 Устава, а како се у тим случајима поступа, одговара чл. 1 закона о министарској одговорности, који гласи : „А у случају члана 100 Устава поступа се по пропису члана 103 закона о *исповном реду у Н. Скупштини*“.

У томе пак члану послонног реда прописује се : или 1, да се пређе на дневни ред ; или 2, да се ствар преда влади

ради знања и оцене ; или 3, да се преда дотичном одбору ; или 4, да се препоручи приредбу владино или Кнежевом ; или, најпосле, 5, да се, према садржају, учини *скупштински предлог*.

Према свему овоме јасно је, да министар ни у ком случају није стављен изван одговорности, нити да је одговорност министарска била „*празна беслошница*“.

Свака творевина људска носи на себи печат свога времена па и Устав од 1869. Припреман одмах после крваве катастрофе топчидерске, са свим је природно, да он није могао узети из руке власти оне ограде против анархичких и превратних елемената, које су се већ затекле. Све је извршено *обавриво а с резервом одговорности министарске*. У опште, време, кад је извршена уставна реформа, било је погодније за стегу и реакцију, но за слободомне преображаје ; кобни догађај топчидерски владао је претежно духовима и управљао свима покретима јавнога живота. Па кад је, и преко свега тога, јавни живот Србије положен на много шире основе, доказ је непобитан, да је уставну реформу нагатада нека *неодолјива потреба земаљска*.

Народ није могао протестовати против онога Устава, који је он драговољно прихватио на својој Великој Скупштини. Његово задовољство најбоље је изразио Одбор скупштински од 52 члана, препоручивши живим изразима Скупштини, да усвоји предлог владин о саставу законодавног тела, као што се види из његова извештаја, који се овако сврхује : „Одбор, саслушавши свестрано разлоге владине даде му од г.г. министра присутних, нашао је једногласно, да овакав састав законодавног тела једино одговара нашим околностима, и по томе је једино кадар, да се њим постигне оно, што сваки свестан и родољубив Србин жели, а то је, да утврђењем поверења и љубави између владе и народа утврди престо, и тиме осигура безбедност и спокојство земље, и да ће овакав састав једино

моћи оценили све потребе и околности земље и према томе мудре и правичне законе издавати, те тако осигурати свакога Србина у свима добрима његовим, која као човек жели да има и ужива.

И за то ми, одборници, једногласно предлажемо, да се овај предлог усвоји.“

Још тада је писано, „да је са свим природан био оваква једногласан одзив народа на предлог владин, који ми је отворео врата да муноважно суделује у решавању своје судбине. Скупштина Народна, која је до рече измала, у народним по-словима, само да изјављује жеље и тежбе народне, и за то се скривала сваке треће године, сад се састаје сваке године са гласом, који решава. Она прети законе, које су до сада право вишти само једнакост напменованима чиновника, она има право иницијативе (и ако не формалне) и право интерпеловања; место тврђава долге седница саветских, излази сад сваки рад закон, ноћави на видело пред народ; све се ради путем јавности, ове велике узде страсти и злоупотреба људских. Министри, којима је скупштина долге подносила само своја скривана мишљења, сад су коју одговорни; нит је к кој отворен тражибимама и тражибама народним. То је заиста велики преobraзак, којим је нови дух провејао кроз целу Србију. Застој је пресечен; уставоимама су отворена врата да и даље с нама уморедо расту и развијају се.“

Устав од 1869 није ни онда нико сматрао за савршен, јер апсолутног савршенства уставног нигде и нема; оно је само односно, па за то и има у свету онолико разних уставних колитко и народа; а онај је Устав најбољи, који је тако прилагођен духу и стању једнога народа, да са њим може најбоље развијати своје душевне и материјалне потребе.

Када је Солон уредно Устав атински, питање га његови земљаци, да ли он мисли, да је тај Устав „најбољи“, а он им одговори, да је он за *Атинјане најбољи*. И наш Устав од 1869, био

је онда за Србе најбољи, и ако је на себи носио карактер привремене творевине, која је имала да послужи као предаз у владавини потпуно уставну, докле год није био злоупотребама толико проренетан, да је тако био изгубио сваку моћ, да су се заиста и његови творци придружиле оној стурци, која је тражила, да се представничка система потпуније развије и обилатцим гаранцијама подјемчи. *Устав од 1869 оборице су пре времена злоупотребе и примени*.

Вредно је напоменути, да је на Устав од 1869 г. бацао кривину сваки онај, који се није осећао спокојан за своја дела из времена, докле је тај Устав био у животу. Он је некимма био чак и извор сукоба између народа и владаоца. Ну те је разлоге створила потреба самоодбране, а чим та потреба није била на дневном реду, одмах су се могли чути други, по кадито и против положени разлози. Тако сам писао брошуре „*Два Намескиства*“, говори на збору у Пожаревцу, и то једва после месец дана, од кад је изрекао био, да је Устав од 1869 извор свему злу, да је „**Од новог устава (1868) настало такво стање, какво под старим уставом није никад било**.“ Па се онда пита Гарашићин: „Где је извор тзавицама?“ „Извор тај, одговара он, не стоји у Уставу. Извор стоји у људима. Устав не може учинити никакво зло. Под најгорим Уставом ако буду добри вршиоци закона, мора бити добра, а нека је и најбољи Устав, ако нема добрих извршилаца, добра нема, нити му се надејте. Тзавице давке не леже у Уставу, већ у људима.“*

После овако одсудно и јасне изјаве, која стоји у супротности са свим, што је М. Гарашићин у својој брошури говорио о Уставу од 1869, ми можемо само жалити, што видимо, да немамо посла са озбиљним човеком. И на кривоше путу озбиљан је човек себи доследан.

*Видело, број 16, 1893.

Још при самом постану Устава од 1869 Намесништво, распуштајући уставотворну Скупштину, обратио је пажњу на погође, под којима се уставни живот успешно практикује, рекавши: „Не смемо заборавити, да уставне уставове нису једини услов за народни напредак; не смемо заборавити, да оне иду упоредо са *наравима људским*, па се узајамно уплаћују. Што је који народ типичан, што је који народ више ишао за хладним разумом, а мање за бунјим страстима, то је сигурније успевао са уставним установама.“

Над писац брошуре „Два Намесништва“ каже, „Да ре-
 шње велике уставне загонетке, која народ српски тако одавно мучи, не лежи у Уставу, него у људима“ (стр. 67) он, очевидно, и сам дели мишљење, да уз Устав требају још и неке друге погође, да се може постићи задатак уставних установка. И онда никакав Устав, *сам по себи*, не може бити извор ни зду, ни добру народном, па то није могао бити ни Устав од 1869 год. Он није могао бити препрека никаквом напретку па ни унапређењу народне мисли. Историја има много примера, да су *уставне* државе исто тако могле напредовати на путу свога националног развика, као и државе *ансолутне*. Из новијег времена поменућемо Сардинију, којој уставност није сметала, да нарасте до велике државе тадијанске. Вилхелм I претворио је уставну краљевину Пруску у силну царевину Немачку. Можемо и саму Србију узети као пример. Ни вој уставност није сметала да води два рата, да дође до проширења својих граница, да своје независности, и да ослободи један знатан део своје подјармљене браће српске. Много значе уставове, а често још више значе људи. Писац брошуре „Два Намесништва“ само се претвара, кад стаје на браник уставности и парламентарности. Нећемо га подсећати на његову прошлост, која није била ни уставна ни парламентарна; остављајући га, у оквиру његових разлога, ми видимо, где се у целој бро-

шуре његовој провладач, као првени конал, тежња, која иде у прилог аносолутизму; за њим управо жали он кад јединије, што је 1869 заснована уставност, а под изговором, да је она одратила пажњу народну од планова за његову народну будућност. Далеко од тога, време првега Намесништва било је време најбилатигје спреме и организације на томе пољу. Из тога времена потиче највећи део оних убојних средстава, којима су се могла водити (1876 — 1878) два велика народна рата за ослобођење и независност.

Писац се налази у правоме лавиринту забуна, контрадикција и неслогласности, кад расправља питање о одношају, у коме стоји уставност према народној мисли. По њему, час је уставност убила народну мисао, час опет докажује, да се са новим Уставом „*стало на тачку, на коју је још много раније излазило стати, те да се до излаза дође*“ (стр. 63.) Помилда речи и фразе, која њему стоји на расположењу, покрива правину његових мисли. По што је на једном листу тврдио једно, омах на другом износи нам нешто са свим супротно. Је ли уставност сметња за остварење народне мисли или није? То је питање, на које он није никде дао чиста и одређена одговора. Ако није сметња, како је онда Устав од 1869 год. могао бити штетан у томе погледу, нарочито кад он никде не губи из очију гаранције потребне за учвршћење монархијске власти? Ако ли је пак уставност препрека за народни задатак, за што се онда аутор онако одушевљава за њу, налазећи у њој једини излаз? У свима овим питањима требало је да аутор најпре сам са собом дође на чисто, па тек онда да покуша изаћи на предикаоницу, са које ће друге да учи.

Милутин Гарашанин брани, управо тему, да уставност смета развикају народне мисли. Међу тим дошав 1880 на владу, он и његови другови покренули су уставну реформу, па кад су 1883, при избору народних посланика, остали у

мањини, они су своју оставку мотивисали тиме, што се на род није одазвао предлогу, који су они на влади учинили бити; да се Устав од 1869 новим замени. Јасно је, да он није себи доследан ни као политички радник, ни као политички писац. А бугди недоследни немају никаква права да покушавају друге учити као људи несређени и неубеђени.

„Ако кога бунни данашња пометеност у животу народном, нека и не тражи разлога у уставним наређењима, него у **начинима**, како су та наређења у народу оживотворена.“ (стр. 68). Ми смо захваљни писцу на овој исповести, којој он, без сваке сумње, није сав значај ни разумео. Ако ова исповест вреди за данашњи Устав, за што да она не вреди и за јучерашњи? Сигурно не вреди за то, што је он практиковао та врши писац брошуре „Два Намесништва.“ Али нас је он и нехотично подсетио на дужност, да погледамо утврђеност и оне „*начине*“, којима је он примењивао Устав од 1869 год. Познато је, да од 1869 па до 1880 год. није било никакве „пометености“ у народу. Уставни живот текао је мирно у потпуној хармонији између Круне и народа са изузетком 1874 и 1875 год. Владе су остајале на своме месту докле су год имале за себе експлицитну већину, а кад су, и поред све већине, одступале, као што је био случај 1873 под јесен, опозиција је онда вршила свој задатак савесно и лојално. 1874 и 1875 били су на влади стари и млади конзервативци, данашњи напредњаци. Њихово време било је обележено не-ком тразавицом, која се први пут, за времена Устава од 1869, појавила отуда, што су они Круну увели у изборну борбу. Од завршетка 1875 па све до краја 1880 докле су либерали били на влади, Круна је стајала на својој висини; и ма да су ове године биле већином испуњене ратним догађајима, „пометеност“ у народу није се нигде на полу уставном опа-

жала. Она почине изапати на видело тек с крајем 1880. кад на владу дође напредњаци.

И докле се знало за политичке партије, без којих Србија није никада ни била. Оне су имале своје вође и своја средишта; народ је пратио рад сваке владе, па јој, по мери своје оцене, узвињао или одрицао своје поверење. Али с крајем 1880 почеше се развијати партијске заставе. По плодним долинама Србије, по њеним висовима и планинама, стадоше се разишкати партијски шатори; отворише се тевтери маси народа, да се уписује у партије, и народ се подели у непријатељске таборе. Ако, по несрећи, уставни живот и не може да буде без партија; ако без њих и нема уставних држава, у Србији се указа призор, који не видимо ни у којој другој уставној држави. Маса народа наведе се на клизави пут, да зајакне у напред своју савест и своју намет људма неопробаним, делима непозватим. Влада навезе Круну на бурно море изборне агитације, те, у очима неукга света, пренесе на н.у одговорност за своје неуспехе и своје недаће. А кад „пометеност“ у животу народа“ постаде општа, онда се прибеже изигравању Устава. Кардинално начело представничке системе *да већина одлучује*, би претворено у начело мањине; гласови бирачки, при избору народних посланика, почеше се бројити наопачке: заснова се система „*демагласичка*“. И кад, и преко свега тога, на општим изборима народних посланика, влада напредњачка остаје у мањини, она и даље остаје на корми. Настају буне после већ појављеног атентата у цркви, и „*пометеност*“ постаје толика, да се из ње тражило „излаза“ једним вратоломним, зло смисленим, а још горе вођеним ратом, који је убио углед Србији на Балканском полуострву, помрачио онај сјај, који јој је прибавила муџара и патриотска политика кнеза Михаила, који су јој одржали ресудлати стечени у ратовима за ослобођење и независност.

У место политичке заједнице, која би се могла створити, ма у коме облику, са суседним братским ново ослобођеним народом бутарским, Гарашанин ствара Србији у непосредном

суседству супарника, који диле осветом; Србија мора да *подноси огромне жртве, спремајући се за одбрану од своје суседне браће*, сада својих увређених супарника. Опште стање земље сваким се даном заглађе и погоршава, и један владалац који је од 1868 па до 1880 лепо живео са својим народом, долази у овој општој „пометености“ створеној за седам година Гарапанинове владавине, до очајне одлуке да остави престо својих *главних предака*.

Ето, то је биланс оних „начина“ којима је изводно уставност Милутин Гарапанин, аутор памфлета „Два Намешништва“.

Заиста, аутор има право кад много податке на „начине“ којима се уставност изводи. Они су у периоду његове владавине били моћни чиниоци; они су били пресудни, кад су изопачили основна начела уставна, кад су кардинално начело већине претворили у начело мањине, кад су масу народа уписали у међусобне непријатељске таборе, кад су владоца увели у изборну борбу, кад су створили толику „пометеност“ у свима одношима државним, да су јој тражили одушке изван граница земаљских у вратоломним ратним покушајима. Како чудо онда, што је Устав од 1869 изгубио своју заштиту моћ, какво чудо, што је ослабила она велика гаранција, која је лебдила пред очима уставотворцима од 1869: *да министри одговарају; они да се мењају, а владоци да остају стајни, неодговорни и непокретни!* Како чудо, што је оставио престо Ђурал један, који је сачуван и руковођен „начинима“ без памети и без савести! Како чудо, што је пао један Устав, који је био сав погажен, сав окривљен, сав изрептан, да се више није знало, шта од њега стоји, а шта не стоји!

II.

Упоредни преглед

државних прихода и расхода за 1868, 1869, 1870, 1871 и 1872 рачунску годину.

Број	Године	Предвиђено буџетом		Стварно прим- љено		Стварно из- дато		Мање издато но што је примљено		Више из- дато
		Динара	пара	динара	пара	Динара	пара	Динара	пара	
1	1868	12,158.059	—	15,794.557	17	14,843.190	94	951.366	23	—
2	1869	12,459.916	—	14,683.327	38	12,565.628	22	2,117.699	16	—
3	1870	13,970.885	—	14,343.933	01	12,987.810	91	1,356.122	10	—
4	1871	14,658.452	09	13,813.236	03	13,197.023	41	616.212	62	—
5	1872	14,920.240	—	14,591.193	—	13,922.337	51	668.855	49	—
	Свега :	—	—	73,226.246	59	67,515.990	99	5,710.255	60	—

У 1871 години било је ванредних расхода, и то :

- 1) за штету при откупу старог аустр. бакарног новца 160.208·28
 - 2) за преварку пушача и набавку фишека 710.648·00
- Свега . . . 870.856·28

и кад се овај ванредни расход одбије од буџетских уштеда,
онда излази, да је у току поменутих буџетских година фактички уштеђено 4,839.399·32

